

The connection between Iranian-Armenian architecture during the Qajar era in Chaharmahal & Bakhtiari (Case study: St. Hovhannes Church)

Vahed Joolae¹; Khosrow Ahmadi²

1- PhD in Archaeology, Shahrekord, Iran, Email: vahedjoolae@gmail.com.

2- PhD in Archaeology, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran, Email: kh.ahmadi7@yahoo.com.

**ARTICLE
INFO**

Article type:
Research Article

Article History:
Received
January 27, 2024
Accepted
June 20, 2024

10.2234/z.a.r.2025.722
743

Citation: Joolae, V., & Ahmadi, Kh., (2025). "The connection between Iranian-Armenian architecture during the Qajar era in Chaharmahal & Bakhtiari (Case study: St. Hovhannes Church)", Zagros Archaeological Research, 1(2): 189-208. doi: 10.2234/z.a.r.2025.722
743

ABSTRACT

The Church of Saint Hovhannes in Mamoureh village serves as a remarkable example of cultural exchange and the interplay between Armenian and Iranian architectural styles during the Qajar era. As a nation historically hosting diverse ethnicities and religions, Iran provided fertile ground for cultural interactions. This church, constructed using local materials and Iranian architectural techniques such as brickwork and vaulted structures, reflects a synthesis of Armenian and Iranian architectural traditions. Comparative studies reveal that its design draws inspiration from Armenian church architecture and incorporates elements of Iranian design from the Qajar period. The rectangular layout, the triadic domes, and the symmetrical plan symbolize the Christian concept of the Holy Trinity while simultaneously blending Armenian-Iranian geometrical principles. Furthermore, the climatic characteristics of Chaharmahal and Bakhtiari province influenced the design, leading to thick walls that minimize heat transfer and ensure compatibility with the region's cold weather conditions. From a volumetric and external perspective, the church shares similarities with some mosques of the Qajar era in the region. However, its bell tower and spatial geometry distinctly reflect Armenian architectural traditions. The harmonious design of the church stands as a testament to the cultural links between Armenians and Iranians and serves as a valuable example of Qajar-era art and architecture. This research, conducted using a descriptive-analytical approach and incorporating both library and field studies, examines the architectural integration of Armenian and Iranian elements in the Church of Saint Hovhannes. It identifies shared architectural patterns and provides insights into these deep cultural interactions. The findings reveal that the church, in terms of spatial design, structure, materials, volume, and environmental adaptation, represents a balanced amalgamation of Armenian and Iranian architectural traditions.

Keywords: Church, Qajar, Armenian, Saint Hovhannes, Chaharmahal and Bakhtiari.

Introduction

The architecture of the Qajar period is one of the periods in the history of Iranian art and architecture that, through cultural interactions with the West, created new developments that are known as a manifestation of the challenge of tradition and modernity. During this period, the contacts of Armenians living in Iran with Muslims led to the creation of unique architectural works that reflect the cultural and artistic ties of these two societies. The past of this Armenian-Islamic connection can be searched for in the architecture of the Safavid era. The presence of Armenians in areas such as Chaharmahal-Bakhtiari was accompanied by works such as churches that are a manifestation of the coexistence of Armenian and Iranian architectural traditions. The Church of St. Hovhannes is the only and most prominent example of Armenian architecture in Chaharmahal-Bakhtiari that has survived from the Qajar period. Studying the architecture of the Church of St. Hovhannes from historical and artistic aspects is an opportunity to analyze the mutual influences of the Qajar and Armenian architectural styles. This research aims to examine the links between these two architectural traditions and analyzes the structural and decorative elements of this church. Considering that this church is the only remnant of Armenian architecture in Chaharmahal-Bakhtiari, undoubtedly studying and understanding it will familiarize us with their architecture in the region. In this article, with the hypothesis that Iranian architecture was used in the construction of the church and this connection was created considering the spaces required by the church, by examining the spaces, form, and architectural style of the St. John's Church and comparing it with local and regional examples, the connections between Iranian and Armenian architecture in the construction of this building are examined. The present research is of a fundamental type and its approach is descriptive-analytical. In its conduct, library studies, historical documents, field research, and direct observations have been used. Given that churches are effective in meeting the material and spiritual needs of Armenians and the reciprocal impact they have on other buildings, the context of the church's relationship with other buildings has been examined for a better analysis.

Discussion

The Church of St. John the Baptist is located in the village of Maamoureh, a part of the Gandoman district of Borujen city in Chaharmahal-e-Bakhtiari province. In addition to the church, there is an Armenian cemetery in this village. According to field surveys and questions from old residents of the village, the Armenian Church of Maamoureh was used by Christians who lived in the village of Maamoureh and the Livasgan region of Gandoman during the Qajar period. Evidence indicates that in front of the altar of the church there was a black stone that introduced a person named Mohammad Reza Khan as the founder of the church and showed the date 1856 AD. Unfortunately, in 1387, the minaret of the church, i.e. the location of the bell on the roof of the church, was destroyed, and after that the building was converted into a Hussainiyyah and a library. The structure of the building is similar to the Safavid churches of Isfahan and some minor decorations have been used in it. In addition, it was largely influenced by native Iranian architecture.

Conclusion

The Church of St. Hovhannes in the village of Maamoureh, as the only remaining work of Armenian architecture in Chaharmahal-Bakhtiari, is a valuable symbol of the cultural and architectural ties between Iranians and Armenians during the Qajar period. It was built in the Iranian architectural style with brick and adobe materials and in the arch and fountain style on brick columns. In terms of style and style, this church is comparable to the churches of Isfahan, including the Church of St. Hovhannes Megdich and the Holy Hakop Church and

some mosques in Chaharmahal-Bakhtiari province, and bears little resemblance to the Armenian churches of Armenia; the reason for this can be attributed to its adaptation to environmental conditions and the influence of Iranian architecture. In fact, a harmonious combination of Armenian and Iranian architectural traditions can be seen in the spatial design, structure, materials used, and volume of the building. The architecture of the aforementioned church indicates that this building is completely consistent with Armenian churches in terms of architectural principles and plan; However, in terms of shape and exterior, it was built in accordance with the local architectural styles of the region. In fact, it can be said that the motivation for building the church was to build a building with the common architectural style of the region and with the influence of the manifestations of Christianity, which seems to have been successful in this regard. Based on a comparative study and examination of its architecture, due to the use of square brick columns and arches and entablature in the architecture of this building, it can be considered to belong to the Qajar period, which has many similarities with some of the historical mosques of the province, including the Sureshjan Grand Mosque and the Bardeh Grand Mosque belonging to this period. As part of the Qajar architectural heritage, this church is a manifestation of the interaction of tradition and modernity and the interactions of Armenians and Iranians in the art and architecture of Iran. In addition to a deeper understanding of the architecture of this period, examining these links can be a model for further research on cultural links between different ethnic groups and religions.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

پیوند معماری ایرانی - ارمنی دوره قاجاریه در چهارمحال و بختیاری (مطالعه موردی: کلیسای هوهانس مقدس)

واحد جولائی^۱؛ خسرو احمدی^۲

۱- دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، پژوهش‌گر آزاد، شهرکرد، ایران، نویسنده مسئول، رایانامه: vahedjoolae@gmail.com.

۲- دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، رایانامه: kh.ahmadi7@yahoo.com.

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۱۱/۰۷

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۰۳/۳۱

چکیده

کلیسای هوهانس مقدس در روستای معموره، نمونه‌ای بارز از تأثیر متقابل فرهنگ‌ها و سبک‌های معماری ایرانی و ارمنی است که در دوره قاجار شکل گرفته است. ایران به‌عنوان کشوری که همواره میزبان اقوام و ادیان متنوع بوده، فضایی مناسب برای تعاملات فرهنگی فراهم آورده است. این کلیسا، با بهره‌گیری از مصالح بومی و فنون معماری ایرانی مانند استفاده از آجر و ساختار طاق و چشمه، نشان‌دهنده تلفیق سنت‌های معماری ارمنی و ایرانی است. مطالعات تطبیقی بر روی این بنا نشان می‌دهد که طراحی آن از الگوهای معماری کلیساهای ارمنی و عناصر معماری ایرانی دوره قاجار الهام گرفته است. فرم مستطیلی کلیسا، گنبدهای سه‌گانه، و تقارن در پلان، نمادهایی از تثلیث مسیحیت و تلفیق هندسه ایرانی - ارمنی است. همچنین، ویژگی‌های اقلیمی منطقه چهارمحال و بختیاری در طراحی بنا تأثیرگذار بوده و منجر به استفاده از دیوارهای ضخیم برای کاهش انتقال حرارت و سازگاری با شرایط آب‌وهوایی سرد منطقه شده است. این کلیسا از نظر حجمی و نمای خارجی شباهت‌هایی به برخی مساجد دوره قاجار در منطقه دارد. درعین حال، برج ناقوس و هندسه فضایی بنا نمایان‌گر سنت‌های معماری ارمنی هستند. طراحی هماهنگ این بنا، نه تنها نمادی از پیوندهای فرهنگی میان ارمنیان و ایرانیان است، بلکه نمونه‌ای ارزشمند از هنر و معماری دوره قاجار به شمار می‌رود. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و میدانی و با هدف بررسی پیوندهای معماری ایرانی - ارمنی در کلیسای هوهانس مقدس، الگوهای مشترک این کلیسا را تحلیل کرده و فرصت‌هایی برای درک عمیق‌تر این تعاملات ارائه می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که این کلیسا از نظر طراحی فضایی، ساختار، مصالح به‌کاررفته، حجم و انطباق با شرایط محیطی، ترکیبی هماهنگ از سنت‌های معماری ارمنی و ویژگی‌های معماری ایرانی است و قابل‌مقایسه با کلیساهای اصفهان و برخی از مساجد استان چهارمحال و بختیاری است که می‌توان گفت نمونه‌ای شاخص از هم‌گرایی فرهنگی و معماری است.

ارجاع به مقاله: جولائی، واحد و

احمدی، خسرو (۱۴۰۳)، « پیوند

معماری ایرانی - ارمنی دوره

قاجاریه در چهارمحال و بختیاری

(مطالعه موردی: کلیسای هوهانس

مقدس)»، پژوهش‌های باستان -

شناسی زاگرس، ۱(۲)، ۱۸۹-۲۰۸.

کلیدواژگان: معماری، قاجار، ارمنی، کلیسای هوهانس مقدس، چهارمحال و بختیاری

مقدمه

معماری دوره قاجاریه (اواخر قرن دوازدهم تا اواسط قرن چهاردهم ه.ق) یکی از دوره‌های تاریخ هنر و معماری ایران است که به واسطه تعاملات فرهنگی با غرب، تحولات جدیدی را به وجود آورد که با نمودی از چالش سنت و تجدد شناخته می‌شود. در این دوره ارتباطات ارمنیان ساکن در ایران با بومیان، منجر به خلق آثار معماری منحصر به فردی شد که بازتاب پیوندهای فرهنگی و هنری این دو جامعه است. گذشته این ارتباط ارمنی - اسلامی را می‌توان در معماری عصر صفویه و به عنوان مثال: کلیسای وانک در اصفهان جستجو کرد. حضور ارمنیان در مناطقی مانند چهارمحال و بختیاری با آثاری چون کلیساها همراه بوده که تجلی‌گاه همنشینی سنت‌های معماری ارمنی و ایرانی است. کلیسای هوهانس مقدس تنها و برجسته‌ترین نمونه معماری ارمنی در چهارمحال و بختیاری است که از دوره قاجاریه به جای مانده است. این بنا نه تنها یک اثر مذهبی، بلکه نمادی از تعاملات فرهنگی و هنری میان جامعه ارمنی و ایرانی به شمار می‌رود. مطالعه معماری کلیسای هوهانس مقدس از جنبه‌های تاریخی و هنری فرصتی برای تحلیل تأثیرات متقابل سبک معماری قاجاری و ارمنی است. این پژوهش با هدف بررسی پیوندهای میان این دو سنت معماری به تحلیل عناصر ساختاری و تزئینی این کلیسا می‌پردازد.

پیشینه حضور ارمنیان در منطقه چهارمحال و بختیاری به دوره صفویه باز می‌گردد (هاشمی دهکردی: ۱۳۸۲: ۲۳۴). در سال ۱۰۱۴ ه.ق، به دستور شاه عباس صفوی (حک. ۹۹۶-۱۰۳۷ ه.ق) و بنابر دلایل سیاسی - اقتصادی مهاجرت اجباری و وسیع ارمنیان (حدود ۵۰۰ هزار نفر) از منطقه جلفای آذربایجان امروزی به ایران کوچ داده شدند (حق نظریان، ۱۳۸۵: ۲۰). تعدادی از ارمنیان که به دستور شاه عباس اول صفوی به اصفهان انتقال یافتند، به دلیل علاقه به شغل زراعت در روستاهای فریدن و چهارمحال ساکن شدند (جولائی و نظیفی، ۱۳۹۹: ۵۳). در اوایل قرن یازدهم هجری قمری به فرمان شاه عباس صفوی بیش از سیصد و پنجاه هزار نفر از ارمنیان ساکن ارمنستان به دلایل مختلف سیاسی به ایران کوچانده و در استان اصفهان، اسکان داده شدند (آقانیان، ۱۳۹۹: ۵۵). آن‌ها قریب به ۳۵۰ سال در این استان ساکن بودند (قنبری عدیوی، ۱۴۰۰: ۵۴). طبق آمار خلیفه‌گری اصفهان، جمعیت ارمنیان در چهارمحال و بختیاری تا سال ۱۹۶۳ میلادی به ۴۳۰۰ نفر رسید (Hovannisian, 2004: 172). طی این سال‌ها بیش از ۳۸ قریه بزرگ و کوچک در این منطقه به وجود آمد و کلیساهای بسیاری در روستاها ساخته شد که هر یک دارای یک یا دو کشیش بودند که انجام امور مذهبی، برپایی جشن‌ها، اعیاد و شادی‌ها که موجبات اتحاد و استحکام خانواده‌ها، دین و باورها را بر عهده داشتند (هاشمی دهکردی، ۱۳۸۲: ۲۳۵). متأسفانه از این بناها اطلاعات کمی وجود دارد و تمام آن‌ها تخریب شده‌اند. تنها اثر به جا مانده، کلیسای روستای معموره است. این کلیسا با نام کلیسای هوهانس مقدس شناخته می‌شود (آقانیان، ۱۳۹۹: ۱۳). این نام از اسم یکی از حواریون عیسی به نام یوحنا که ارمنیان به آن «هوهانس»^۱ می‌گویند، گرفته شده است. با توجه به اینکه این کلیسا تنها بازمانده معماری ارمنیان در چهارمحال و بختیاری است، بدون شک بررسی و شناخت آن، ما را با معماری آنان در منطقه بیشتر آشنا می‌کند. در این مقاله با این فرضیه که در ساخت کلیسا از معماری ایرانی بهره گرفته شده و با توجه به فضاهای مورد نیاز کلیسا این پیوند ایجاد شده است، با بررسی فضاها، فرم و سبک‌شناسی معماری کلیسای هوهانس مقدس و مقایسه با نمونه‌های محلی و منطقه‌ای، پیوندهای معماری ایرانی و ارمنی در ساخت این بنا بررسی می‌شود.

^۱ Hovhannes

پرسش پژوهش: سؤال اصلی پژوهش این است که معماری کلیسای مورد نظر از لحاظ ساختار و تزئینات وابسته بدان در چه حدی تحت تأثیر معماری بوده و چقدر تحت تأثیر معماری کلیساهای ارمنی در استان و مناطق پیرامون بوده است؟

روش پژوهش: پژوهش حاضر از نوع بنیادی بوده و رویکرد آن توصیفی - تحلیلی است. در انجام آن از مطالعات کتابخانه‌ای، مستندات تاریخی، پژوهش‌های میدانی و مشاهدات مستقیم بهره گرفته شده است. باتوجه به این که کلیساهای به لحاظ تأمین نیازهای مادی و معنوی ارمنیان مؤثر هستند و تأثیر متقابلی که بر مجموعه بناهای دیگر دارند، برای تحلیل هر چه بهتر، زمینه ارتباط کلیسا با بناهای دیگر مورد بررسی قرار گرفته است. به منظور بررسی جامع و تبیین مفاهیم نمادین هندسه فضاهای بنا، مطالعه تطبیقی در خصوص ساختار فضاها و عناصر کالبدی بنا با کلیساهای و مساجد محلی و منطقه‌ای انجام شده است. معیار انتخاب نمونه‌ها به این صورت است: الف) اشتراک در ماهیت بنا (کلیسا) ب) اشتراک در فرم و قالب معماری (انتخاب مساجد، باتوجه به شاخصه معماری مذهبی) ج) اشتراک منطقه‌ای و فرهنگی (ارمنیان)؛ بنابراین مساجد و کلیساهای چهارمحال و بختیاری و اصفهان دوره صفویه تا قاجاریه به عنوان نمونه‌های موردی برای تحلیل و مقایسه عناصر کالبدی پرستشگاه‌های اسلامی و مسیحی، انتخاب شده و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

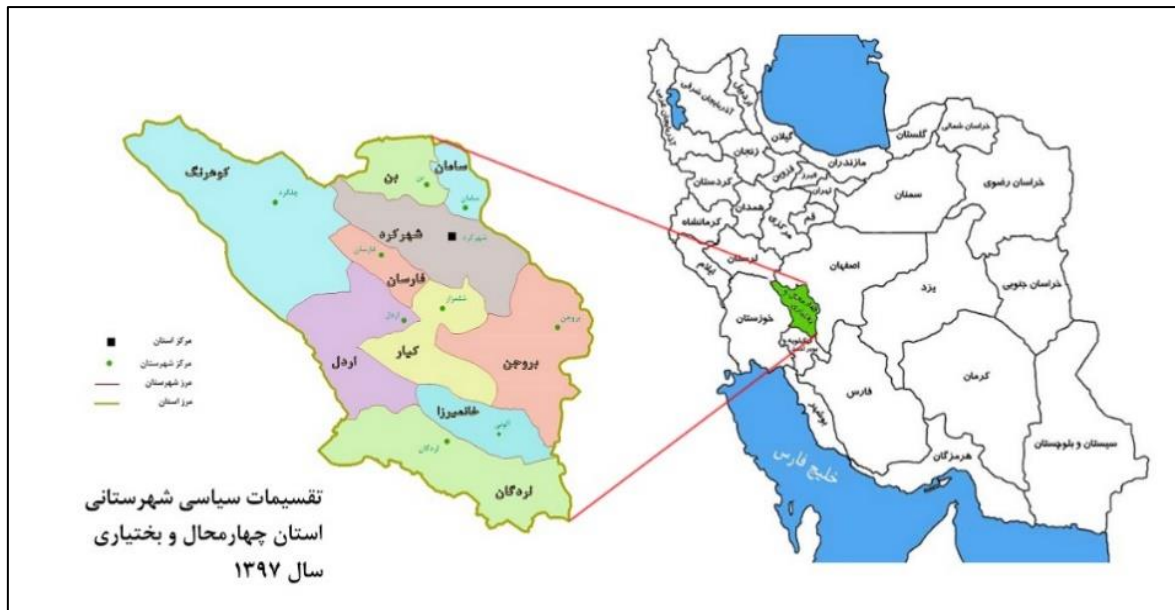
مطالعات و بررسی‌های میدانی در مورد کلیساهای ارمنیان استان چهارمحال و بختیاری محدود به اشاراتی پراکنده در برخی منابع است (برای مثال: آقانیان، ۱۳۹۹). هم‌چنین پرونده ثبت ملی تهیه شده در سال ۱۳۸۰ کلیسای معموره که توصیفی مختصر از بنا ارائه کرده است. مطالعات در خصوص ارمنیان چهارمحال هم بسیار اندک است که در این میان می‌توان به مقاله «جستاری در تاریخ، فرهنگ و هنر ارمنیان چهارمحال و بختیاری» در فصلنامه پیمان تألیف «عباس قنبری عدیوی» (۱۳۹۶) اشاره کرد؛ هم‌چنین در مقاله «گورستان‌های ارمنیان استان چهارمحال و بختیاری»، تألیف «جولائی و نظیفی» (۱۳۹۹) اطلاعاتی کلی از وضعیت گورستان‌ها ارائه شده است و یا مقاله دیگری تحت عنوان معرفی «روستای سیرک چهارمحال و بختیاری و خوانش برخی از نقوش قبور آرامنه آن» توسط شاطری و مالک اژدری (۱۳۹۹) که به مطالعه نقوش سنگ قبرها پرداخته است.

جستجو در مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که در این حوزه مطالعات بیشتر چه عواملی را مورد تأکید قرار داده‌اند. به عنوان مثال در یکی از پژوهش‌ها رحیمی آریایی و اعتضادی (۱۳۹۴) به ارزیابی معماری کلیسای وانک اصفهان پرداخته شده‌اند. نیک‌روش و همکاران (۲۰۲۰) در پژوهش خود ساختار کلیساهای جلفای جدید اصفهان پس از مهاجرت ارمنیان در عصر صفوی را بررسی کرده‌اند که با تکیه بر تاریخچه کلیساهای ارمنی و تأثیر مساجد اصفهان موضوع را تحلیل کردند. نتایج این تحقیق نشان داده که پلان مربع و مستطیل، استفاده از گنبد‌های کروی به جای مخروط و استفاده از مصنوعات تزئینی و نقوش گیاهی در سطوح داخلی کلیسا این کلیساهای را از معماری کلیساهای ارمنی متمایز کرده است. سلطان محمدلو و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهش خود معماری اقلیت‌های دینی ایرانی را بررسی کردند و به تفاوت‌ها و آمیختگی معماری مذهبی و ملی پس از صفویه پرداخته‌اند. در یکی دیگر از پژوهش‌ها سیمونی و حجت (۲۰۱۶) هویت معماری و نقش تعیین‌کننده کلیساهای آرامنه اصفهان را بررسی کردند که نتایج نمایان‌گر آن است معماری کلاسیک کلیسای ارمنی به شیوه‌ای جدید با معنای قدیمی و شرایط جدید شکل گرفته است. در یک پژوهش دیگر ماروتی (۲۰۱۹) تلفیق معماری مسیحی و اسلامی در جلفای نو اصفهان را مورد

بررسی قرار داده است که نشان می‌دهد این ترکیب‌ها ریشه در تفاوت‌های فرهنگی و منطقه‌ای جلفای قدیم دارند. سلیمی و همکاران (2016) نقش و تأثیر دین بر معماری مساجد و کلیساها را بررسی کردند و نتیجه گرفتند که بین دین و هنر رابطه تنگاتنگی وجود دارد و تأثیرات دین را در معماری بناها می‌توان مشاهده کرد. در پژوهش شناخت تحولات ریخت‌شناختی کلیساهای ارمنی جلفای نو در تعامل با معماری اصفهان توسط پورنادری (2020) نوعی محدودیت در قالب ساختمان کلیسای ارمنی دیده می‌شود. تغییرات ریخت‌شناسی در کلیساها نشان دهنده تمایل به همگرایی با سبک ایرانی است. بنابراین با توجه به پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه می‌توان گفت کلیسای معموره به عنوان تنها بازمانده معماری ارمنیان در این منطقه مغفول مانده است.

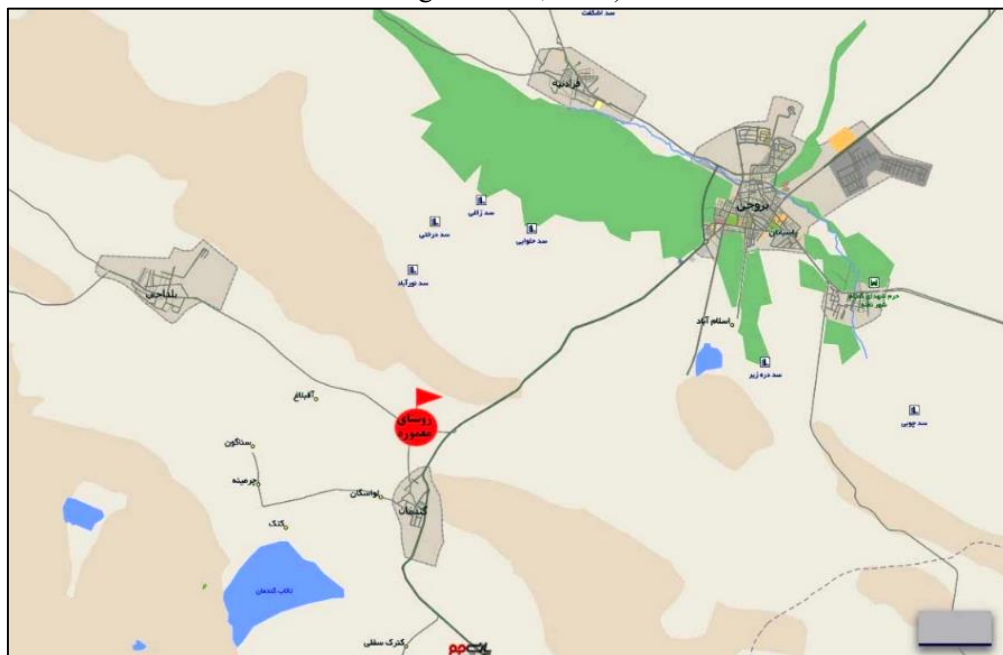
جایگاه جغرافیایی

کلیسای هوهانس مقدس در روستای معموره، از توابع بخش گندمان شهرستان بروجن در استان چهارمحال و بختیاری واقع شده است (شکل ۱). این روستا در فاصله سه کیلومتری از مرکز بخش گندمان و ۱۵ کیلومتری مرکز شهرستان بروجن (شهر بروجن) قرار گرفته است (شکل ۲). این روستا که گفته می‌شود در سال ۱۸۶۰ میلادی ساخته شده، دارای قلعه‌ای چهار برجی، کلیسا و قبور فراوانی از ارمنیان بوده است که البته دیگر اثری از قلعه نیست (هاشمی دهکردی، ۱۳۸۲: ۲۵۳). گورستان ارمنیان و قنات خانی از دیگر آثار باارزش تاریخی و شواهد حضور ارمنیان در روستای معموره هستند. درباره وجه تسمیه این روستا چندین نظر وجود دارد. برخی از اهالی محلی علت نامیده شدن آن به معموره را همان‌طور که در بالا ذکر شد، به دلیل وجود داشتن قلعه‌ای نظامی می‌دانستند که مأموران نظامی در آن حضور داشتند؛ در نتیجه به واسطه حضور مأموران در این قلعه، این روستا مأموره نامیده شد که به مرور زمان به معموره تغییر پیدا کرد. هم‌چنین برخی معتقدند در حداثی سال‌های سده سیزدهم تا نخستین سال‌های سده چهاردهم هجری قمری (قرن ۱۹ م) طایفه‌ای از لرها با نام مامول در این روستا ساکن بودند و نام روستا در ابتدا مامولان بوده و بعدها به ماموران (معموره) تبدیل شده، یا این‌که این روستا محل استقرار ماموران خوانین منطقه بوده است (آقانیان، ۱۳۹۹: ۱۹). لازم به یادآوری است در سرشماری سال ۱۸۵۶ میلادی از روستاهای ارمنی‌نشین که طبق دستور خلیفه ثئودوروس انجام گرفت، نام روستا به صورت ماموران آمده است. نگارندگان نیز با توجه به واژه‌شناسی کلمه معموره و تحقیق در منابع محلی، نام روستا را برگرفته از کلمه مامیرا می‌دانند. «مأموره» یا «مامیرا» واژه‌ای است که بنیان‌گذاران ارمنی این روستا برای آن برگزیده‌اند که بعد از مهاجرت ارمنیان از روستا و جایگزینی مسلمانان، نام ماموره در مکاتبات اداری و دولتی به صورت معموره ثبت شده است، هرچند هنوز هم نام روستا در گویش مردمی به صورت مامیرا بیان می‌شود (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۵).

شکل ۱. موقعیت استان چهارمحال و بختیاری (سازمان برنامه و بودجه استان، ۱۳۹۲).

Figure 1. Location of Chaharmahal and Bakhtiari Province (Provincial Planning and Budget Organization, 2013).

شکل ۲. موقعیت روستای معموره نسبت به شهر بروجن (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Figure 2. Location of Ma'mureh Village relative to the city of Borujen (Authors, 2025).

زمینه و تاریخچه کلیسای هوهانس مقدس

از شواهد حضور ارمنیان در منطقه چهارمحال و بختیاری می‌توان به مدارس، کلیساها و قبرستان‌ها اشاره کرد. در منابع از کلیساهایی مانند کلیسای روستای ماموکا (شکل ۳)، کلیسای گووک و مدرسه و اچیان در کنرک بالا، کلیسای سارکیس مقدس و مدرسه‌ای در کنرک پائین، کلیسای آستواجاجین و مدرسه بوبوویان در لیواسگان نام برده شده است (هاشمی دهکردی، ۱۳۸۲: ۲۵۲) که در حال حاضر جز کلیسای معموره، از هیچ‌یک از آنها اثری باقی نمانده است.

در کنار این بناها قبرستان‌های تاریخی این استان بهترین شواهد حضور ارمنیان در منطقه هستند. این قبرستان‌ها بازه زمانی صفویه تا قاجار را در بر می‌گیرند و اطلاعات مهمی از حرفه، جنسیت و آداب زیستن متوفیان را نشان می‌دهند (جولائی و نظیفی، ۱۳۹۹: ۶۴). در روستای معموره علاوه بر وجود کلیسا، یکی از قبرستان‌های ارمنی وجود دارد (شکل ۴). طبق بررسی‌های میدانی و پرسش از اهالی قدیمی ساکن در روستا، کلیسای ارمنی معموره مورد استفاده مسیحیانی است که در دوره قاجار در روستای معموره و منطقه لیواسگان در گندمان سکونت داشته‌اند. شواهد حاکی از آن است که در جلوی محراب کلیسا یک سنگ سیاه قرار داشته که شخصی بنام محمدرضا خان را بانی کلیسا معرفی کرده و تاریخ ۱۸۵۶ میلادی را نشان می‌دهد (آقانیان، ۱۳۹۹: ۱۴). متأسفانه در سال ۱۳۸۷ ه.ش مناره کلیسا یعنی محل قرارگیری ناقوس در بام کلیسا تخریب شد و پس از آن ساختمان به حسینیه و کتابخانه تبدیل شد (شکل ۵). سال‌ها پس از مهاجرت ارمنیان از روستای معموره و جایگزین شدن مسلمانان روستاهای پیرامون در این منطقه، از کلیسای معموره به‌عنوان مسجد و حسینیه استفاده می‌شد و در واقع کارکرد مذهبی خود را در آیینی دیگر به نام اسلام جاری نمود (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۸). با متروک شدن آن، طی سال‌های بعد آسیب‌هایی جدی به بنا وارد شد. در سال ۱۳۸۱ با پیگیری خلیفه‌گری ارمنیان اصفهان و تأکید سازمان میراث‌فرهنگی کشور وقت، این اثر با شماره ۶۰۰۳ در تاریخ ۱۳۸۱/۵/۸ در فهرست آثار ملی ثبت شد. از آن‌پس وظیفه حفاظت و نگهداری این اثر مشخصاً بر عهده سازمان میراث‌فرهنگی وقت قرار گرفت. در سال ۱۳۹۵ ه.ش با مساعدت دفتر عمران حضرت امام (ره) و شورای همیاری شهرستان بروجن مسجدی جدید در روستای معموره ساخته شد و پس از آن بنای کلیسای معموره متروکه گردید (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۶).

شکل ۳. کلیسای روستای ماموکا یا ممکا (آقانیان، ۱۳۹۹: ۲۰).

Figure 3. The Church of Mamuka or Mamka Village (Aghanian, 2020: 20).

شکل ۴. نمونه‌ای از نقوش سنگ قبرهای گورستان ارمنیان روستای معموره (نگارندگان، ۱۴۰۲).

شکل ۵. نمایی از کلیسای هوهانس مقدس در سال ۱۳۹۸ (بی‌نا، ۱۳۹۸: ۱۰).

Figure 4. Tombstone engraving from the Armenian cemetery in Ma'mureh Village (Authors, 2023).

Figure 5. A view of Ma'mureh Church before renovation in 2001 (Anonymous, 2001: 10).

معماری کلیسای هوهانس مقدس

کلیساها به‌عنوان ساختمان‌های مهم و برجسته برای مسیحیان، از اهمیت مذهبی - اجتماعی برخوردارند و در طول دوره‌های مختلف همواره پناهگاه روحی و معنوی آن‌ها به شمار می‌رفتند. از این‌رو به معماری چنین فضاهایی توجه می‌شد و معمولاً از لحاظ زیبایی بصری و هندسه فضایی در مقایسه با سایر بناها در سطح شهر، شاخص بودند (قوچانی و عربی، ۱۳۹۷). در واقع کلیساها با آداب مذهبی، اعتقادات، حسن سلیقه و هنرپروری مردم، نوع اقلیم و خصوصیات فطری و اجتماعی هر جامعه ارتباطی عمیق داشتند (رحیمی آریایی و دیگران، ۱۳۹۴: ۳). با توجه به قرارگیری کلیسای هوهانس مقدس در محدوده مسکونی روستای معموره، این بنا جایگاه خود را به‌عنوان عنصری شاخص در سطح محدوده حفظ کرده و ارتباط مناسبی با بافت پیرامون خود به وجود آورده است. با بررسی ارتفاع ابنیه اطراف کلیسا می‌توان نتیجه گرفت که تنها حدود ۵ درصد ابنیه اطراف این بنا دو طبقه بوده و سایر املاک یک طبقه یا فاقد بنا هستند (بی‌نا، ۱۳۹۸: ۲۰). این موضوع باعث شده که کلیسا بتواند شخصیت خود را در بافت پیرامون حفظ نماید و به‌عنوان یک نشانه در محله خود قابل شناسایی باشد.

مساحت این بنا ۱۹۵ مترمربع است. هندسه پلان کلیسا به شکل چهارضلعی و به ابعاد ۱۳ در ۱۵ متر با کشیدگی شرقی - غربی است که مشابه آن در کلیساهای اصفهان دوره صفویه و ارمنستان (ر.ک: مومنی و همکاران، ۱۳۹۹) دیده می‌شود. این بنا سه گنبد اصلی دارد که شیوه آن براساس معماری ایرانی است. جنبه معنوی این فرم بنا ممکن است برگرفته از تثلیث مسیحیت باشد که تجلی ذات سه اقوم پدر، پسر و روح‌القدس است (ر.ک: لاجوردی، ۱۳۸۴). نموده‌های آیین مسیحیت مانند دیگر کلیساهای ارمنیان در این کلیسا شامل محراب، راهروهای جانبی، جهت گیری شرقی - غربی پلان، وجود سه گنبد، اصل تقارن، حرکت از کثرت به وحدت و شاکله مربع - مستطیل در اجرای پلان دیده می‌شود (شکل ۶).

شکل ۶. نمای بیرونی کلیسای هوهانس مقدس (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Figure 6. Exterior view of the Church of St. Hovhannes (Authors, 2025).

ورود به فضای داخلی این کلیسا تنها از یک ورودی که در سمت جنوبی آن تعبیه شده، امکان پذیر است. بنا به روایت‌های محلی قبلاً این در از چوب ساخته شده بوده، ولی در حال حاضر این در آهنی است. در بالای ورودی در اصلی کلیسا، برج ناقوس بزرگی به‌عنوان یکی از نموده‌های آیین مسیحیت دیده می‌شود. این برج ناقوس در دو طبقه و روی چهار ستون آجری ساخته شده است. بر اساس روایت ساکنین محل، طبقه دوم محل نصب ناقوس بوده، اما امروزه تخریب شده است و تنها طبقه پائین که چهار متر ارتفاع دارد، باقی مانده است. گنبد این برج به پیروی از معماری ارمنی به‌صورت چندضلعی و نوک‌تیز ساخته شده بود که با نمونه‌های هم‌دوره، شباهت‌هایی دارد^۲ (شکل ۷ و ۸).

شکل ۸. کلیسای هوهانس مقدس قبل از مرمت (تاریخ عکس معلوم نیست) (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان چ و ب).

Figure 8. St. John's Church before restoration (date of photo unknown) (Archives of the General Department of Cultural Heritage of Chaharmahal and Bakhtiari Province).

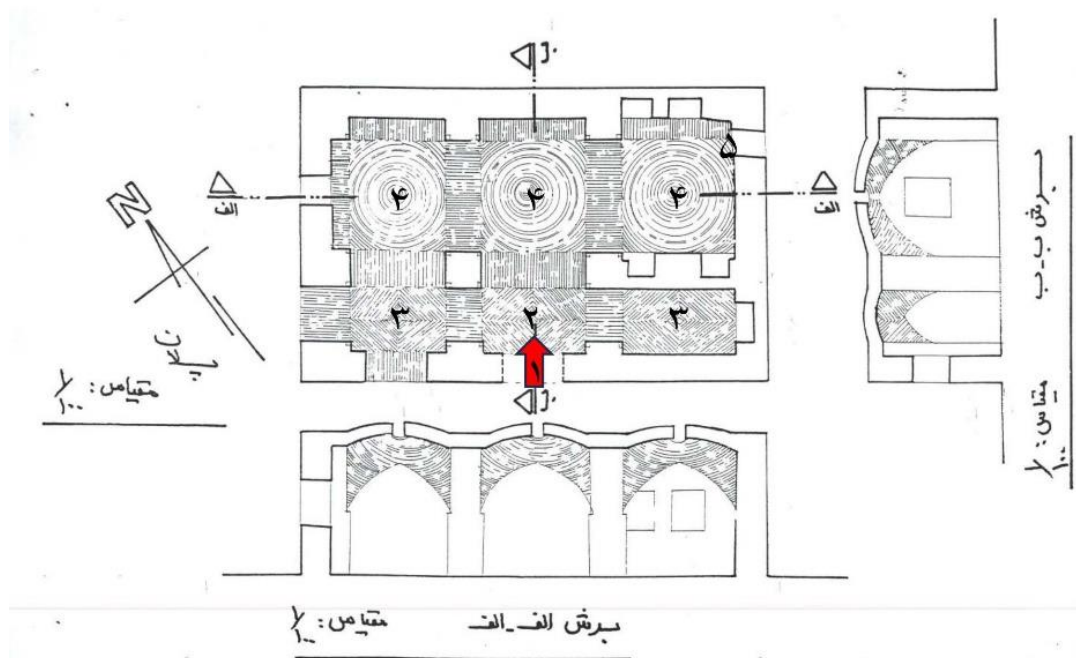
شکل ۸. کلیسای هوهانس مقدس بعد از مرمت در سال ۱۳۸۴ (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان چ و ب).

Figure 8. St. Hovhannes Church after restoration in 2005 (Archives of the General Department of Cultural Heritage of Chaharmahal and Bakhtiari Province).

^۲ براساس شواهد تاریخی در دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ ق) صدای ناقوس در ایران ممنوع بوده است و تنها در اواخر این دوره بود که مسیحیان اجازه ساخت آن را یافتند، لذا این برج‌ها به‌صورت مجزا از بدنه کلیسا بنا شدند. از اواخر قرن ۱۸ برج ناقوس به شکل حاضر روی بدنه کلیساها ساخته شدند (ماه گرفته، ۱۳۵۸: ۱۴۸).

بنای کلیسا شامل یک راهرو، حجره، محراب و فضای اجرای مراسم است. بعد از ورودی، راهرویی وجود دارد که در سمت چپ آن پلکانی برای صعود به پشت‌بام و برج ناقوس تعبیه شده و در سمت چپ اتاقی که احتمالاً جایگاه عوام است. بعد از این فضا شبستان و جایگاه افراد خاص، روحانیون، محراب و حجره‌ها قرار دارد (شکل ۹). محراب در قسمت شرق بوده و در این ضلع سکویی وجود داشته که احتمالاً محل قرارگیری اسقف بوده است. متأسفانه این فضا تخریب شده است و تنها در پرونده ثبتی آن اشارتی به آن شده است (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۷). در دو سمت محراب حجره‌هایی ساخته شده که احتمالاً برای استفاده روحانیون جهت آماده شدن برای مراسم مذهبی و نیایش در خلوت بوده است. علاوه بر این در قسمت جنوب غربی فضایی قرار داشته که جهت اجرای مراسم (احتمالاً غسل تعمیدی) بوده است. پوشش سقف‌ها تماماً به‌صورت چهاربخشی و کلبو است که بر ستون‌های آجری اجرا شده‌اند. تأمین نور برای این فضا به‌وسیله پنجره‌هایی صورت می‌گیرد که در اضلاع جنوبی و شمالی بنا قرار دارند (شکل ۱۰). مسلمانان پس از مهاجرت ارمنیان و عدم استفاده از کلیسا با الحاق فضایی در قسمت جنوب غربی و اجرای پوشش کاهگل در داخل، از این بنا به‌عنوان مسجد استفاده کردند (همان).

۱- ورودی ۲- راهرو ۳- اتاق‌های جانبی ۴- شبستان ۵- محراب

شکل ۹. پلان، نما و برش کلیسای هوهانس مقدس (بی‌نا، ۱۳۸۰).

Figure 9. Plan, elevation, and section of St. Hovhannes Church (anonymous, 2001)

تزیینات

فضای خارجی کلیسا عاری از تزیینات بوده و جز در مواردی محدود که آجرچینی دارد، سایر قسمت‌ها ساده هستند (شکل ۱۰ و ۱۱). بی‌پیرایگی دیوارهای داخلی و فقدان تزیینات، فضایی ساده و موقر را به‌وجود آورده است. این موضوع احتمالاً کوششی در جهت حفظ آرامش و برای عبادت‌کنندگان و ایجاد فضایی برای تمرکز باشد که این عدم تزئین فضاهای داخلی در بیشتر کلیساهای ارمنی دیده می‌شود. البته نباید از تأثیرات درونگرایی در فرهنگ و سنت ایرانی بر این موضوع غافل شد. در پرونده ثبتی اثر به سنگ‌هایی با ارتفاع یک متر دارای نقوش گل و برگ و خطوط

ارمنی در ازاره بنا اشاره شده است (بی‌نا، ۱۳۸۰: ۸). در حال حاضر اثری از این سنگ‌ها نیز همانند در چوبی کلیسا وجود ندارد.

شکل ۱۰. نمای داخلی کلیسای هوهانس مقدس (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Figure 10. Interior view of the Church of St. Hovhannes (Authors, 2025).

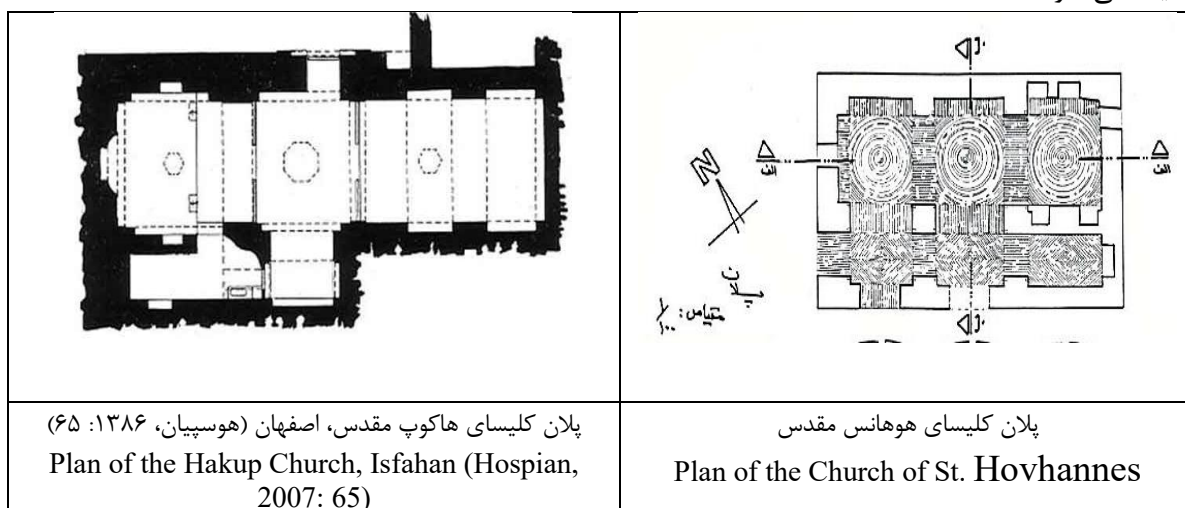

شکل ۱۱. فضاهای داخلی کلیسای هوهانس مقدس (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Figure 11. Interior spaces of the Church of St. Hovhannes (Authors, 2025)

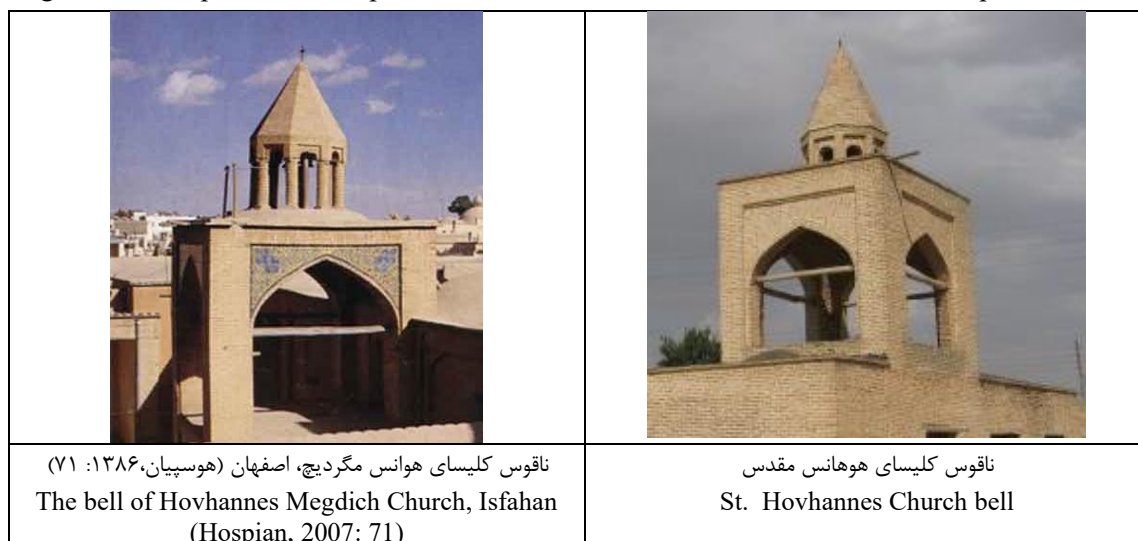
مقایسه با بناهای هم دوره در منطقه

باتوجه به باقی نماندن کلیساهای استان چهارمحال و بختیاری، مقایسه کلیسای هوهانس مقدس با کلیساهای اصفهان نشان می‌دهد که این کلیساها از نظر اصول مذهبی و پلان مشابه کلیساهای ارمنستان هستند و از نظر شکل خارجی و نما، متفاوت از معماری ارمنی و مطابق با شیوه معماری ایرانی بنا شده‌اند (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۷)، می‌توان این شاخصه‌ها را در کلیسای هوهانس مقدس هم دید. برای نمونه کلیسای هاگوپ مقدس در محله نو جلفای اصفهان که با پلان مستطیلی در جهت شرقی - غربی از نوع تالارهای گنبددار با سه گنبد قوسی شکل بر روی ستون‌های پهن متصل به دیوارهای شمالی و جنوبی تکیه کرده‌اند (شکل ۱۲). مصالح به کاررفته در ساختمان کلیسای هاگوپ از خشت و آجر است، که دیوارهای داخلی با گچ، و دیوارهای خارجی با کاهگل پوشانده شده‌اند، که بسیار مشابه کلیسای هوهانس مقدس است. برج ناقوس کلیسا هم را می‌توان با کلیسای مگردیچ اصفهان مقایسه کرد که بسیار مشابه هستند (شکل ۱۳). این نوع پوشش‌ها در مناطق مختلف ایران از جمله در بقعه شیخ عبدالصمد نطنز نیز دیده می‌شود.

شکل ۱۲. مقایسه پلان کلیسای هوهانس مقدس با کلیسای هاگوپ مقدس اصفهان

Figure 12. Comparison of the plan of the St. Hovhannes Church with the St. Hakop Church in Isfahan

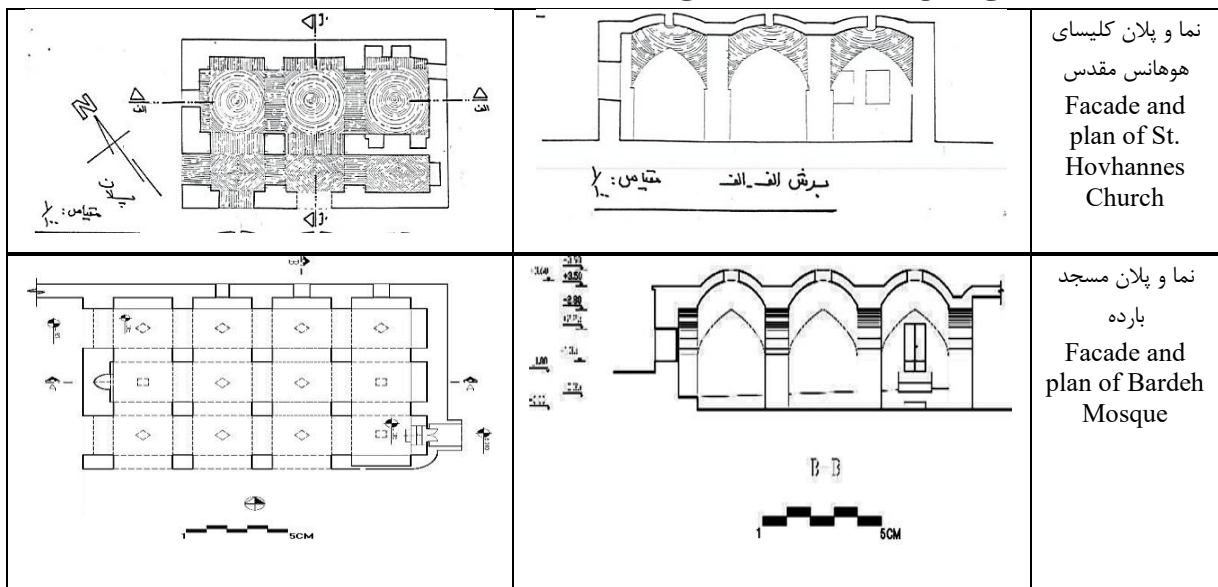
شکل ۱۳. شباهت برج ناقوس کلیسای هوهانس مقدس با کلیسای مگردیچ اصفهان

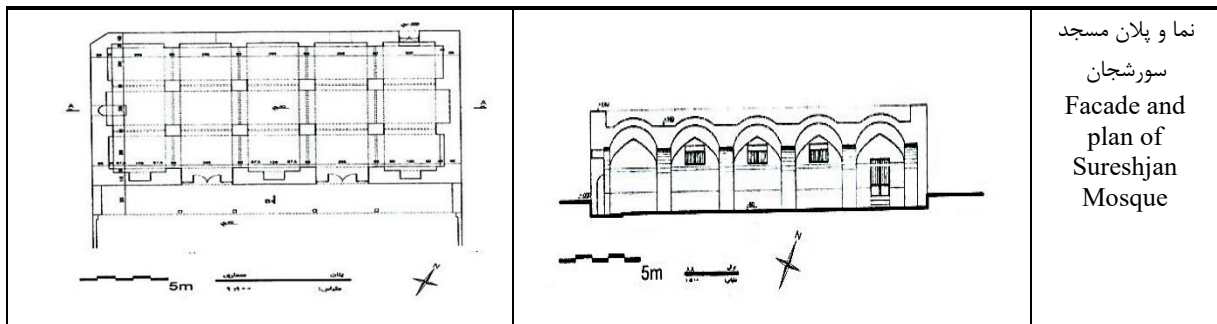
Figure 13. Similarity of the bell tower of St. Hovhannes Church with the Megdich Church in Isfahan

از بناهای هم‌دوره و مشابه در منطقه چهارمحال و بختیاری که در نحوه استفاده از مصالح و نماسازی مورد بررسی قرار گرفته‌اند، می‌توان به مسجد سورشجان و مسجد بارده اشاره کرد. این دو بنا که شباهت بسیاری به هم دارند در اواسط دوره قاجاریه ساخته شده‌اند. بناهای مذکور دارای پلان مستطیل‌شکل در جهت شمال به جنوب هستند. الگوی معماری این مساجد به صورت مساجد شبستانی بوده و فاقد گنبدخانه و ایوان‌اند. هر دو مسجد با دو ردیف ستون آجری نسبتاً قطور و در سبک اصفهانی ساخته شده‌اند. در این مساجد همانند کلیسای هوهانس مقدس هم از ازاره‌هایی که از جنس سنگ لاشه هستند، استفاده شده است (شکل ۱۴).

استفاده از این مصالح در کنار جرزهای خشتی و پوشش آجری مقاوم باعث شده تا عمر این ابنیه زیاد شود. استفاده از مصالحی مانند خشت با روکش آجری در نمای ساختمان و ظرفیت حرارتی این مصالح سبب شده تا فضای داخلی در زمستان‌ها گرم و در تابستان‌ها خنک گردد. این موضوع در کلیسای هوهانس مقدس نیز مدنظر قرار گرفته است. در این بنا نیز مصالح از آجر، ملاط گل، خشت، چوب (در قسمت نعل‌درگاه) و سنگ ساخته شده است. مصالح عمده بنا آجرهایی با ابعاد ۳۰ در ۳۰ سانتی‌متر بوده و به شیوه طاق و چشمه بر روی ستون‌های آجری ساخته شده است. در واقع خودبستگی که به معنای استفاده حداکثر از امکانات در دسترس و مصالح بوم‌آورد است، به همراه ویژگی‌های اقلیمی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم در انتخاب مصالح در این ابنیه به چشم می‌خورند.

مقایسه نما و پلان کلیسای هوهانس مقدس با بناهای دوره قاجاریه منطقه نشان می‌دهد که طرح اصلی در پلان جلوه‌گر معماری سنتی ارمنی بوده و در بقیه موارد (به‌خصوص سیمای ظاهری آن) از معماری بومی منطقه الهام گرفته است. سنگ که از مصالح اولیه معماری ارمنی در ساخت کلیساها بود (Chaudhuri, 2007: 251) در کلیسای هوهانس مقدس جزو مصالح اصلی نیست و پیکره بنا از آجر ساخته شده است که می‌توان گفت با توجه به شرایط اقلیمی منطقه بوده است. لازم به یادآوری است تاق و تویزه‌های کلیسای معموره همانند مساجد بارده و سورشجان از قوس‌های چهاربخشی و پنج و هفت تیز پیروی می‌کنند (شکل ۱۴).

شکل ۱۴. مقایسه نما و پلان کلیسای هوهانس مقدس با بناهای مذهبی دوره قاجاریه منطقه چهارمحال و بختیاری.
Figure 14. Comparison of the facade and plan of St. John's Church with religious buildings in the Chaharmahal-Bakhtiari region.

پیوندهای معماری ایرانی - ارمنی کلیسای هوهانس مقدس ۱. هندسه فضایی

هندسه پلان کلیسا به تابعیت عبادت در مسیحیت، دارای شکلی مستطیلی با کشیدگی شرقی - غربی است. این طراحی مشابه کلیساهای ارمنیان در ارمنستان است که از معماری معابد چهارایوانی گذشته الگو گرفته و به شکل مستطیل و چلیپای جمع شده ساخته شده است. سلسله مراتب در بنا هم از ورود تا رسیدن به محراب رعایت شده است. گردش فضایی در معماری کلیسا با توجه به معنویت فضای مقدس، از اصول معماری مذهبی ایرانی الهام گرفته است. ترکیب هندسه مربع، دایره و مستطیل و لزوم بر تمرکزگرایی، پلان مسجد و کلیسا را ترکیب کرده و میل به تعالی ترکیبی از تمرکزگرایی و کشیدگی است. این بنا گنبد دار با یک شبستان، که تلفیقی از فرم باسیلیکا و مرکزی است، دارای ساختار خطی شبستان کلیسا است. ترکیب فضاهای طرفین با شبستان سبب شده که شکل و حجم این بنا به صورت مکعبی درآید. تأکید بر اشکال هندسی دارای محور مشخص (مانند مستطیل) و جانمایی محراب در انتهای این محور تقویت شده است. هندسه بنا به شیوه منظم در پلان از بیرون و داخل منعطف با نیازهای عملکردی بنا شکل گرفته است. وجود سه گنبد در بنا ممکن است در ارتباط با تثلیث باشد که انسجام اجزاء کل بنا یک نظم هندسی را به وجود آورده است و این تناسب هندسی دقت و هماهنگی در معماری را سبب شده است.

۲. پیوندهای ساختاری

همان‌طور که می‌دانیم معماری ایرانی به استفاده از گنبدهای عظیم و قوس‌های مدور معروف است. این ویژگی‌ها در معماری کلیسای هوهانس مشهود است. استفاده از گنبد، ایوان و پیش‌طاق^۳ در طراحی بنا توجه ویژه‌ای شده و راهروی کلیسا هم با استفاده از این عناصر طراحی شده‌اند. گنبدها نیز به شیوه معماری ایرانی به نحوی بر روی پلان سازگار شده است و برعکس گنبدهای مخروطی کلیساهای ارمنستان در اینجا به صورت قوسی هستند. برج ناقوس کلیسا نیز با تأثیر از برج‌های مناره‌مانند ایرانی طراحی شده است، به‌ویژه در این منطقه که سبک معماری ایرانی غالب بوده است؛ بنابراین می‌توان گفت در طراحی گنبدها از فرم‌های گرد ایرانی بهره گرفته شده است. همچنین در طراحی برج ناقوس مشابه نمونه‌های ارمنی با تأثیر از برج مناره‌های ایرانی کار شده است. عدم وجود تزیینات و ساده و

³ . Portal

کاربردی بودن بنا ممکن است باتوجه به محلی بودن بنا و مرتبط با اقتصاد جامعه ارمنی ساکن در منطقه باشد. سادگی بنا در واقع نوعی گشایش و شفافیت به آن داده است هم‌خوان و در پیوند با معماری چهارمحال و بختیاری است که در بیشتر نمونه‌های بارز منطقه همچون مسجد جامع نقنه مشاهده می‌شود.

۳. پیوندهای مواد و مصالح

این بنا با استفاده از مصالح بومی ایرانی آجر، سنگ، و گچ ساخته شده است. این مواد به طور معمول در معماری ایرانی رایج هستند. سبک آجرکاری ایرانی در ساخت دیوارها و نمای خارجی کلیسا متأثر از معماری ایرانی است. همچنین، سنگ‌تراشی‌های خاص ارمنی در پایه دیوارها با الهام از تکنیک‌های ایرانی انجام شده‌اند که استحکام بیشتری برای تحمل وزن دیوارها و سقف دارد و به جلوگیری از آسیب ناشی از رطوبت زمین هم کمک کرده است. برای اتصال آجرها و سنگ‌ها از ملاط گچ و آهک استفاده شده است. در ساختار آن مصالح و سبک‌های ارمنی و ایرانی به طور هم‌زمان بکار گرفته شده است.

۴. پیوندهای طراحی حجمی:

از لحاظ طراحی حجمی، این بنا با ویژگی‌های خاصی در معماری تاریخی و مذهبی منطقه قابل تحلیل است. فرم کلی بنا دارای حجم مکعبی و بر اساس یک حجم مستطیلی ساده و متقارن شکل گرفته است. این سادگی در طراحی نشان‌دهنده تأکید بر کاربری مذهبی و همچنین پیروی از اصول معماری بومی است که در آن عملکرد و پایداری بر تزیینات اولویت دارد. بنا از نظر حجمی کاملاً متقارن به نظر می‌رسد که یکی از ویژگی‌های شاخص در معماری مذهبی ایرانی است. این تقارن باعث ایجاد حس تعادل، استواری و آرامش در بیننده می‌شود. در طراحی برج ناقوس هم بخشی از حجم بنا به صورت عمودی افزایش یافته است. این عنصر حجمی باعث ایجاد یک نقطه کانونی بصری برای بنا، تأکید بر جنبه مذهبی و کاربردی کلیسا دارد. از حیث تناسبات هم طول و عرض این بنا بیشتر از ارتفاع آن است که نشان‌دهنده فرم افقی غالب است. این طراحی، علاوه بر تأکید بر پایداری سازه، باعث ایجاد حس زمینی و صمیمیت در معماری بنا شده است. قوس‌های پنجره‌ها و طاقچه‌ها علاوه بر کارکرد سازه‌ای، به ترکیب حجم کلی بنا ضرب‌آهنگ و حرکت داده است؛ از این رو می‌توان گفت نوعی دگردیسی شکل معماری در این کلیسای ارمنی دیده می‌شود که به گونه معماری ایرانی و متأثر از فرهنگ غالب و تلاش برای انطباق با آن، شکل گرفته است.

۵. پیوندهای انطباق با اقلیم و شرایط محیطی

کلیسای هوهانس مقدس در منطقه چهارمحال و بختیاری، نمونه‌ای ارزشمند از تلفیق معماری ارمنی و ایرانی است که به طور مستقیم تحت تأثیر اقلیم و شرایط محیطی منطقه طراحی و ساخته شده است. منطقه چهارمحال و بختیاری به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود دارای ویژگی‌های اقلیمی آب‌وهوای سرد کوهستانی است که تأثیر زیادی بر طراحی بنا گذاشته است. استفاده از دیوارهای آجری ضخیم باعث کاهش انتقال حرارت و سرمای محیط به فضای داخلی شده است. این ویژگی کمک می‌کند که در زمستان گرما در داخل بنا حفظ شود و در تابستان نیز فضا خنک‌تر بماند. پایه‌های سنگی بنا علاوه بر استحکام در برابر رطوبت و شرایط زمین، عایق حرارتی مناسبی در برابر سرمای ناشی از تماس مستقیم با خاک فراهم می‌کند. طراحی ساده و مکعبی بنا باعث شده است که بنا در برابر بادهای سرد کوهستانی مقاومت بیشتری داشته باشد. پنجره‌های کوچک و مرتفع، علاوه بر تأمین نور طبیعی، تهویه

مناسبی برای فضای داخلی فراهم می‌کنند، بدون اینکه باعث ورود مستقیم باد یا سرما شوند. استفاده از آجر و سنگ که به صورت بومی در دسترس هستند، نشان‌دهنده سازگاری بنا با محیط است. این مصالح نه تنها برای شرایط اقلیمی منطقه مناسب‌اند، بلکه به کاهش هزینه ساخت و نگهداری نیز کمک کرده‌اند. این کلیسا نمونه‌ای از ادغام دو سنت معماری ارمنی و ایرانی است. از یک سو عناصر معماری ارمنی همچون سازه‌های ساده و مستحکم که اغلب دارای فرم‌های ساده، حجیم و استوار هستند در این بنا دیده می‌شود، و حجم مکعبی با برج ناقوس مرکزی یادآور طراحی کلیساهای سنتی ارمنی است، و از سوی دیگر از عناصر معماری ایرانی همچون آجر و سازه‌های گنبد بهره‌گیری شده است. با توجه به اقلیم ارمنستان و اینکه مصالح غالب بیشتر کلیساهای آنان سنگ است، استفاده از آجر در این بنا را می‌توان نشان‌دهنده تأثیر اقلیم و شرایط محیطی دانست.

تحلیل

دوره قاجاریه با آخرین دوره تحولات سنتی معماری کلیساهای ارمنی هم‌زمان است (سیمونی، ۱۳۹۵: ۶۳). کلیساهای این دوره از درون و بیرون بسیار ساده‌اند (هاروتیونیان، ۱۳۹۲: ۳۵۴). کلیسای هوهانس مقدس از جمله کلیساهای این دوره است که با استفاده از مصالح بومی و پلانی نسبتاً ساده حجمی مکعب مستطیلی را به وجود آورده که با گنبد‌های آجری ایرانی پوشش داده شده است. با توجه به پراکندگی کلیساهای ارمنیان ایران در سه منطقه آذربایجان، تهران و اصفهان (سیمونی، ۱۳۹۴: ۲۰)، این بنا از حیث مطالعات تطبیقی بیشتر قابل مقایسه با کلیساهای اصفهان است که از دوره صفویه تا قاجاریه ساخته شده‌اند. بنا به‌طور کلی تحت تأثیر دو عامل عملکرد و اقلیم منطقه قرار گرفته و از حیث پلان به باسیلیکای گنبددار گرایش دارد. و جایگاه ناقوس نیز از نظر تناسبات ساقه گنبد مشابه کلیساهای اصفهان است. معماری التقاطی است با پلان و فضای درونی معماری ارمنی که نسبت به نمونه‌های ارمنی ساختار ساده‌تری را ارائه می‌دهد. تقارن در پلان کلیسا و استفاده از گنبد‌های سه‌گانه، از جمله ویژگی‌هایی است که به تلفیق سنت‌های معماری ایرانی و ارمنی کمک کرده است. استفاده از آجرچینی‌های ساده و بی‌پیرایه در طراحی داخلی که با الهام از معماری کلیساهای ارمنی انجام شده‌اند، به‌خوبی نشان‌دهنده تلاش برای ایجاد تعادل و هماهنگی میان عناصر معماری دو فرهنگ است. مطالعات تطبیقی بر روی کلیسای هوهانس مقدس و سایر کلیساهای ارمنی و مساجد دوره قاجاریه در منطقه، نشان می‌دهد که این بنا نه تنها از نظر اصول معماری و پلان، بلکه از نظر شکل و نمای خارجی نیز ترکیبی از معماری ایرانی و ارمنی است. این موضوع به‌خوبی نشان‌دهنده تعاملات فرهنگی و هنری میان ایرانیان و ارمنیان در دوره قاجاریه است.

نتیجه‌گیری

کلیسای هوهانس مقدس در روستای معموره، به‌عنوان تنها اثر باقی‌مانده از معماری ارمنیان در چهارمحال و بختیاری، نمادی ارزشمند از پیوندهای فرهنگی و معماری میان ایرانیان و ارمنیان در دوره قاجاریه است که به شیوه معماری ایرانی با مصالح آجر و خشت و به شیوه طاق و چشمه بر روی ستون‌های آجری ساخته شده است. این کلیسا از لحاظ سبک و سیاق قابل مقایسه با کلیساهای اصفهان از جمله کلیسای هوانس مگردیچ و هاگوپ مقدس و برخی از مساجد استان چهارمحال و بختیاری بوده و شباهت کمی به کلیساهای آرامنه ارمنستان دارد؛ علت این موضوع را می‌توان در انطباق با شرایط محیطی و تأثیر معماری ایرانی دانست. در واقع در طراحی فضایی، ساختار، مصالح به‌کاررفته و حجم بنا ترکیبی هماهنگ از سنت‌های معماری ارمنی و ایرانی در آن دیده می‌شود. معماری کلیسای مذکور حاکی از این است که این بنا از نظر اصول معماری و پلان کاملاً منطبق با کلیساهای ارمنی است؛

ولی از نظر شکل و نمای خارجی مطابق با شیوه‌های معماری بومی منطقه اجرا شده است. در واقع می‌توان گفت انگیزه ساخت کلیسا این بوده که بنایی با روش معماری رایج منطقه و با تأثیر از نموده‌های آیین مسیحیت ساخته شود که به نظر می‌رسد در این مهم موفق بوده‌اند. بر اساس مطالعه تطبیقی و بررسی معماری آن به جهت استفاده از ستون‌های چهارگوش آجری و طاق و تویزه در معماری این بنا می‌توان آن را متعلق به دوره قاجاریه دانست که شباهت بسیاری با برخی از مساجد تاریخی استان از جمله مسجد جامع سورشجان و مسجد جامع بارده متعلق به این دوره دارد. این کلیسا به‌عنوان بخشی از میراث معماری قاجاریه، جلوه‌ای از تعامل سنت و تجدد و تعاملات ارمنیان و ایرانیان در هنر و معماری ایران است. بررسی این پیوندها، علاوه بر درک عمیق‌تر از معماری این دوره، می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های بیشتر درباره پیوندهای فرهنگی میان اقوام و ادیان مختلف باشد.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نحوی در به سرانجام رسیدن آن نقش داشتند. بیشتر داده‌های میدانی این مقاله توسط نویسنده اول به‌دست آمده و پس از آن در امر مطالعات کتابخانه‌ای نیز نویسنده دوم بیشترین نقش را داشته‌اند.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- آقانیان، هایریک، (۱۳۹۹)، «به مناسبت نودمین سال تأسیس انجمن فرهنگی ارمنیان چهارمحال»، ترجمه آرمیک نیکوقوسیان، فصلنامه پیمان، سال بیست و چهارم، شماره ۹۳، صص ۵۱-۶.
- بی‌نام، (۱۳۹۸)، «گزارش تعیین حریم کلیسای تاریخی ارمنیان روستای معموره»، شرکت مهندسی مشاور نواندیش پیشگام اصفهان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان چهارمحال و بختیاری.
- بی‌نام، (۱۳۸۰)، «گزارش پرونده ثبتی کلیسای ارمنیان ماموره»، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان چهارمحال و بختیاری.
- بی‌نام، (۱۴۰۱)، «سالنامه آماری استان چهارمحال و بختیاری ۱۴۰۰»، شهرکرد، انتشارات معاونت برنامه ریزی استانداری چهارمحال و بختیاری.
- جولایی، واحد، نظیفی، فاطمه، (۱۳۹۹)، «گورستان‌های ارمنیان استان چهارمحال و بختیاری»، فصلنامه پیمان، پیاپی ۹۳-۹۴، صفحه ۶۴-۵۲.
- حق‌نظریان (۱۳۸۵)، *کلیساهای ارمنیه جلفای نو اصفهان*، مترجم: ناریس سهرابی ملایوسف، فرهنگستان هنر، تهران.
- رحیمی آریایی، افروز و عزیزپور، شادابه و اعتضادی، زهرا السادات، (۱۳۹۴)، «ارزیابی معماری کلیسا وانک اصفهان، در مجموعه آمانا پرگیچ»، کنفرانس بین‌المللی پژوهش در مهندسی، علوم و تکنولوژی.
- سیمونی، پیونیک (۱۳۹۴)، «گونه‌شناسی معماری کلیساهای ارمنیه در ایران»، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد.

شاطری، میترا و مالک اژدری، ساناز، (۱۳۹۹)، «معرفی روستای سیرک چهارمحال و بختیاری و خوانش برخی از نقوش قبور ارمنیان آن»، نخستین همایش ملی ایران شناسی استان‌ها: تاریخ، فرهنگ و هنر چهارمحال و بختیاری، تهران.

قوچانی، محیا؛ عربی، محمد، (۱۳۹۷)، تحلیل و مقایسه مفاهیم نمادین هندسه به کار رفته در عناصر کالبدی پرستشگاه‌های اسلامی و مسیحی (نمونه موردی: مسجد حکیم و کلیسای وانک اصفهان)، نشریه اختصاصی معماری و شهرسازی معماری شناسی، سال اول، شماره ۱، ص ۱-۱۳.

قنبری عدیوی، عباس، (۱۴۰۰)، «جستاری در تاریخ، فرهنگ و هنر ارمنیان چهارمحال و بختیاری»، فصلنامه پیمان، ۷۳-۴۹.

کریمیان، سید حافظ، موسوی، سیدجمال، (۱۳۸۰)، پرونده ثبتی قبور ارمنیان ماموره، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان چهارمحال و بختیاری.

لاجوردی، فاطمه، (۱۳۸۴)، «بررسی مبانی اعتقادی و آئینی در کلیسای ارتودکس»، نشریه برهان و عرفان، ۲ (۳)، ۱۷۰-۱۳۵.

ماه گرفته. ماریا (۱۳۵۸)، *شناخت معماری کلیساهای جلفای اصفهان*، مرکز تحقیقات معماری ایران. مؤمنی، کورش؛ عطاریان، کورش؛ پرنیان زاده، مراد؛ محببیان، مصطفی؛ طیبی، امیر؛ (۱۳۹۹)، «مو، دو فصلنامه علمی پژوهشی هنر، سال دهم، شماره بیستم، پاییز و زمستان، ص ۸۱-۶۳.

هاشمی دهکردی، سید جواد. (۱۳۸۲)، *تاریخ فراموش شده ۳۵۰ سال زندگی ارمنیان چهارمحال*، تهران: ناشری.

هوسپیان، شاهن، (۱۳۸۶)، «معماری کلیساهای اصفهان»، نشریه فرهنگی پیمان، سال یازدهم، (۴۰)، ۵۳-۸۳.

References

Chaudhuri, Sushil, And Keram Kevonian Eds, (2007), *Les Armeniens Dans Le Commerce Asiatique Au Debut De'ere Modern* [Armenians in Asian Trad in the Early Modern Era], (Paris).

Hovannisian, Richard G. (2004) *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Palgrave Macmillan.

Marouti, A. (2019). *The Combination of Christian and Islamic Architecture in New Julfa*. *Persian Cultural Heritage*, 1(1), 35-45.

Nikraves, B., Yousef Jamali, M. K., Khajeh Ahmad Attari, A., & Hejazi, M. (2020). *Structure of the New Julfa Churches of Isfahan after the Migration of Armenians in the Safavid Era*. *Space Ontology International Journal*, 9(2), 46-62.

Salimi, A., Salimi, A., & PILEHVARIAN, N. (2016). *the Role and Impact of Religion on the Architecture of Mosques and Churches*. *TURKISH ONLINE JOURNAL OF DESIGN ART AND COMMUNICATION*, 6.

Simoni, P., & Hojjat, A. (2016). *The Architectural Identity and Crucial Role of Armenian Churches in Isfahan*. *Modern Journal of Language Teaching Methods*, 6(4-6), 130-140.

Saeid, M. (2020). *Understanding the Morphological Evolution of Armenian Churches in New Julfa and its Interaction with the Architecture of Isfahan*. *Bagh-e Nazar*, 16(79).